

“Εγώ ή άλλος;” Προσεγγίζοντας την έννοια της ταυτότητας μέσα από διερεύνηση του θεατρικού χαρακτήρα με τη χρήση Τ.Ν. στο Γυμνάσιο*

Κυριακή Παπαλεωνίδα

Υπ. Διδάκτωρ, Π.Τ.Δ.Ε.- Ε.Κ.Π.Α.

kyripap@primedu.uoa.gr , kyriakipapaleonida@gmail.com

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση αναφέρεται στη χρήση Τ.Ν. μέσα από θεατρικές τεχνικές ως παιχνίδι διαπαιδαγώγησης στην εκπαιδευτική διαδικασία. Θα παρουσιαστεί διαδραστικό παιχνίδι Τ.Ν. που βασίζεται στην αξιοποίηση θεατρικών τεχνικών και συγκεκριμένα στη διερεύνηση του θεατρικού χαρακτήρα. Η συγκεκριμένη παρουσίαση αποτελεί μέρος εργαστηρίου της υπό εκπόνησης διδακτορικής μου διατριβής, που βασίζεται στη χρήση τεχνικών δημιουργικής γραφής και τεχνικών του θεάτρου για την καλλιέργεια του γλωσσικού γραμματισμού στο Γυμνάσιο. Στη συγκεκριμένη διδακτική πρόταση, παιδαγωγικός στόχος είναι η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, η διασύνδεση της ομάδας, η κατανόηση του εαυτού και του άλλου, του οικείου και του ξένου, μέσα από τη διερεύνηση της ταυτότητας του θεατρικού χαρακτήρα. Παράλληλα με τον κύριο μαθησιακό στόχο, αναπτύσσεται γενικότερα ο πολυγραμματισμός των διδασκομένων. Κατ’ αυτό τον τρόπο η αντιληπτική ικανότητα, η κειμενική εμβάθυνση και η κατάκτηση της γλώσσας (τόσο γραμματικά όσο και νοηματικά) γίνονται μια κοινωνικο-πολιτισμική πρακτική, όπως είθισται να συμβαίνει σε τέτοια πολυμορφικά και πολυτροπικά περιβάλλοντα.

Μέσα από τον συνδυασμό θεάτρου, δημιουργικής γραφής και Τεχνητής Νοημοσύνης επιτυγχάνεται ένα περιβάλλον πολυγραμματισμών. Η μάθηση επιτυγχάνεται πολυαισθητηριακά μέσα από τη συνέργεια της σωματικότητας του θεάτρου, της παραγωγικής σκέψης που καλλιεργείται από τη δημιουργική γραφή και της περιπτωσιακής ανατροφοδότησης μέσα από εργαλεία Τεχνητής Νοημοσύνης. Αφού οι διδασκόμενοι διερευνήσουν με τη χρήση θεατρικών τεχνικών (π.χ. περίγραμμα του ρόλου) την έννοια του θεατρικού χαρακτήρα μέσα από κείμενα, θα προχωρήσουν στη διερεύνηση της έννοιας της ταυτότητας, μέσα από την παραγωγή περιπτωσιακών και τυχαίων αποτελεσμάτων που θα προκύπτουν μέσα από τα εργαλεία Midjourney/ChatGPT4-DALLE. Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι να αναδειχθούν μέθοδοι αξιοποίησης της Τεχνητής Νοημοσύνης στο σχολείο, ως εργαλεία που ενισχύουν την εκπαιδευτική διαδικασία και τη μαθησιακή πρόσληψη, προσφέροντας στους διδασκόμενους ένα περιβάλλον όπου μπορούν να δημιουργούν, να παίζουν, να ασκούν την κριτική τους σκέψη, να αναθεωρούν και να αναδιαμορφώνουν την πραγματικότητα και τον εαυτό τους.

Λέξεις-κλειδιά: θεατρικές τεχνικές, Τεχνητή Νοημοσύνη, εκπαιδευτικό παιχνίδι, πολυγραμματισμοί, ταυτότητα

* Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος με ΚΕ 20149 «Ελληνικά θεατρικά κείμενα για παιδιά και εφήβους στη σκηνή του σχολείου και του θεάτρου» (συγχρηματοδοτούμενου από το Καταπίστευμα Κ. Τσαγκαδά και τον Ε.Λ.Κ.Ε.–Ε.Κ.Π.Α.), 2023-2024.

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο αναφέρεται στην εφαρμογή Τεχνητής Νοημοσύνης¹ μέσω θεατρικών τεχνικών, ως παιχνίδι διαπαιδαγώγησης στην εκπαιδευτική διαδικασία. Θα συζητήσουμε τη χρήση του συστήματος T.N. Chat-GPT4 DALLÉ, ως συμπληρωματικό εργαλείο διερεύνησης του θεατρικού χαρακτήρα και των γενικότερων χαρακτηριστικών που συνθέτουν την έννοια της ταυτότητας. Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο να παρουσιάσει τη συνέργεια μεταξύ Παιδαγωγικής, Θεάτρου και T.N. στο πλαίσιο Εργαστηρίου που βασίστηκε στη χρήση τεχνικών δημιουργικής γραφής και τεχνικών του θεάτρου για την καλλιέργεια της Γλώσσας στο Γυμνάσιο. Στις συγκεκριμένες διδακτικές συνεδρίες, παιδαγωγικός στόχος ήταν η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, η διασύνδεση της ομάδας, η κατανόηση του εαυτού και του άλλου, του οικείου και του ξένου μέσα από τη διερεύνηση της ταυτότητας του θεατρικού χαρακτήρα. Παράλληλα με τον κύριο εκπαιδευτικό στόχο αναπτύχθηκαν μέσα από τη μεθοδολογία ο εγγραμματισμός και ο πολυγγραμματισμός των διδασκομένων.

1. Εκπαίδευση και Τεχνητή Νοημοσύνη²

Η παρουσία της T.N. είναι έκδηλη σε όλους τους επιστημονικούς και μη τομείς, καθώς ως T.N. ορίζεται η ικανότητα των υπολογιστών να μιμούνται την ανθρώπινη γνωστική λειτουργία (Nguyen, 2023). Κατ' αυτό τον τρόπο, γίνεται κατανοητό πως η T.N. μπορεί να αποτελέσει ένα προσβάσιμο εργαλείο που όχι μόνο διευκολύνει τη συλλογιστική πορεία της ανθρώπινης σκέψης, αλλά κυρίως επαυξάνει της δυνατότητές της, προσφέροντας γόνιμο έδαφος για τη δημιουργία και εφαρμογή νέων εκπαιδευτικών μεθόδων. Η T.N. σε όλους τους επιστημονικούς τομείς αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο ικανό να διευκολύνει και να αναπτύξει την εκπαιδευτική διαδικασία. Παράλληλα, το *machine learning* -η μηχανική μάθηση- χρησιμοποιεί τα δεδομένα που εισάγουμε, ώστε να βοηθήσει τους υπολογιστές να μάθουν· τους τροφοδοτεί με νέες πληροφορίες και δεδομένα που βοηθούν στην παραγωγή περισσότερων και εγκυρότερων αποτελεσμάτων (Nguyen, 2023). Αν και τα δυο συνδέονται άμεσα, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές στον τρόπο παραγωγής και επεξεργασίας δεδομένων. Η T.N. μπορεί να επηρεάσει σημαντικά και να βοηθήσει τη βελτίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Σύμφωνα με την πρόσφατη μελέτη του Nathan Nguyen οι προσεγγίσεις της T.N. στην εκπαίδευση μπορούν να χωριστούν σε τρεις κύριες κατηγορίες, στις «Προσεγγίσεις καθοδήγησης», στις «Προσεγγίσεις που αφορούν τον διδάσκοντα» και στις «Προσεγγίσεις που αφορούν τον διδασκόμενο» (Nguyen, 2023).

1.1. Προτερήματα στη χρήση Τεχνητής Νοημοσύνης

Η κατηγοριοποίηση στα μοντέλα T.N. βοηθάει στην ασφαλή και στοχευμένη ανάπτυξη της. Οι παραπάνω κατηγορίες παρουσιάζονται για την προσέγγιση της T.N. στην εκπαιδευτική διαδικασία. Ο όρος «προσεγγίσεις διδασκόμενων» βοηθάει στην προσέγγιση τεχνικών που ενισχύουν τη διαδικασία της μάθησης. Αντιστοίχως, ο όρος «προσεγγίσεις διδασκόντων» περιγράφει τα εργαλεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τους εκπαιδευτικούς

¹ Για λόγους συντομίας, ο όρος «Τεχνητή Νοημοσύνη» θα αναγράφεται στο παρόν κείμενο με το ακρώνυμο T.N.

² Το παρόν άρθρο έχει βασιστεί σε δεδομένα και στοιχεία που αφορούν την T.N. μέχρι τον Απρίλιο του 2024. Κρίνεται σκόπιμη η συγκεκριμένη αναφορά, μιας και η ραγδαία ανάπτυξη της T.N. μπορεί να αναθεωρήσει κάποια από τα στοιχεία που παρατίθενται στη συγκεκριμένη μελέτη.

κάνοντας την διδασκαλία περισσότερο διαδραστική και ενδιαφέρουσα. Τέλος, ο όρος «προσεγγίσεις καθοδήγησης» αναφέρεται στα μοντέλα T.N. που βοηθούν στη διαχείριση ακαδημαϊκών εργαλείων (Nguyen, 2023).

Αν και η χρήση T.N. στην εκπαίδευση είναι ωφέλιμη, ωστόσο δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη σχέση και την επικοινωνία που δημιουργείται μεταξύ διδάσκοντα και διδασκομένου/-ης. Έχοντας αυτό κατά νου, μπορούμε να προσεγγίσουμε τη χρήση T.N. με τρόπους που δεν μιμούνται ή προσπαθούν να αντικαταστήσουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, αλλά ως ένα έξυπνο εργαλείο που έρχεται, από τη μια να επιλύσει τεχνικά ζητήματα, και από την άλλη να προσθέσει διερευνητικό και διαδραστικό χαρακτήρα στην εκπαιδευτική διαδικασία, μέσα στα πλαίσια που προτάσσει η σύγχρονη εκπαίδευση.

1.2. Πιθανοί κίνδυνοι στη χρήση Τεχνητής Νοημοσύνης

Η T.N. ανατροφοδοτείται από δεδομένα και όσο περισσότερο ανατροφοδοτείται και όσο εγκυρότερες είναι οι πηγές από τις οποίες αντλείται το υλικό που χρησιμοποιεί, τόσο περιορίζονται τα λάθη και οι ανακρίβειες στις οποίες μπορεί να υποπέσει (Nguyen, 2023). Η T.N. δυσλειτουργεί στην ικανότητα επεξήγησης του λογικού συλλογισμού. Μπορούμε να δούμε το αποτέλεσμα, όμως δεν μπορούμε να δούμε τον τρόπο με τον οποίο έγινε ο συλλογισμός, επομένως δεν μπορούμε να διασταυρώσουμε την πιθανότητα η πληροφορία να εμπεριέχει λάθη μέχρι να φτάσει στο αποτέλεσμα (Nguyen, 2023). Επιπλέον, η T.N. στερείται «συνειρμικής αντιληπτικότητας» (contextual understanding). Στοιχείο που αποτελεί βασικό γνώρισμα της ανθρώπινης σκέψης. Η T.N. μπορεί να βρει ποικίλα μοτίβα που να οδηγούν σε μια υποθετική λύση, όμως δε μπορεί να παράγει τον συλλογισμό του «πώς κατακτήθηκαν αυτά τα μοτίβα», δηλαδή τι ήταν αυτό που καθόρισε την επιλογή ενός συγκεκριμένου μοτίβου σε αντιδιαστολή με άλλα εξίσου συμβατά μοτίβα (Nguyen, 2023).

Μέσα σε αυτά εντάσσεται και η έλλειψη «μαλακών δεξιοτήτων» (soft skills) της T.N. Η T.N. δεν κατέχει ιδιότητες μαλακών δεξιοτήτων, καθώς αποτελεί μια βάση δεδομένων, μέσα στην οποία προστίθενται κάθε φορά νέες πληροφορίες, οι οποίες ανανεώνουν τα υπάρχοντα δεδομένα. Οι «μαλακές δεξιότητες» είναι εκείνες που έχουν να κάνουν με αφηρημένες έννοιες, όπως για παράδειγμα η διαχείριση χρόνου, η δημιουργικότητα, η επικοινωνία, η συνεργασία, η κοινωνικοποίηση, στοιχεία όμως πάνω στα οποία βασίζεται η εκπαίδευση. Στην εκπαίδευση δεν ενδιαφερόμαστε οι διδασκόμενοι/-ες να αναπτύξουν μόνο “hard skills”, δηλαδή δεξιότητες που συνδέονται με συγκεκριμένη τεχνική γνώση, αλλά και “soft skills”, δηλαδή δεξιότητες που αφορούν μη πραγματολογικές καταστάσεις, όπως η επικοινωνία, η διαχείριση χρόνου κ.ο.κ., όπου μέσω της κατάκτησής τους ενισχύονται και υποβοηθούνται τα πρώτα (hard skills) (Caeiro-Rodriguez et al., 2021). Η T.N. αποτελεί εργαλείο που μπορεί να ενισχύσει τις επιδόσεις των μαθητών όσο και να αναδιαμορφώσει την εκπαιδευτική μέθοδο, αρκεί να είναι σχεδιασμένη γύρω από τον άνθρωπο. Θα πρέπει δηλαδή οι διδάσκοντες να είναι σε διαρκή επαφή με τα εργαλεία T.N. ώστε να επηρεάζουν την ανατροφοδότησή τους και να προάγουν την συνέργεια ανθρώπινης/φυσικής και τεχνητής νοημοσύνης (Nguyen, 2023).

Το εργαλείο T.N. DALL-E αποτελεί ένα σύστημα γενετικής τεχνητής νοημοσύνης, το οποίο σημαίνει πως έχει την ικανότητα να δημιουργεί νέο υλικό ή δεδομένα που μοιάζουν, αλλά δεν είναι τα ίδια, με άλλα υπάρχοντα παραδείγματα. Τα συστήματα αυτά αναλύουν, μέσω διαφόρων τεχνικών και ουδέτερων δικτύων, μοτίβα σε δεδομένα και μετά δημιουργούν νέο περιεχόμενο με βάση αυτά τα μοτίβα (Kagyal, 2024).

1.3. Αποτελέσματα χρήσης Τ.Ν. στην Εκπαίδευση

Γιατί είναι σημαντική η εισαγωγή και χρήση της Τ.Ν. στην εκπαίδευση; Με την αξιοποίηση εργαλείων Τ.Ν. στο σχολείο ελκύουμε τους διδασκόμενους δημιουργώντας ένα διασκεδαστικό και διαδραστικό περιβάλλον. Συνεπώς, χτίζουμε ένα σύγχρονο περιβάλλον όπου η διδασκαλία μεταδίδεται δια της ενδυνάμωσης των ίδιων των διδασκόντων μέσω προσωποποιημένων εκπαιδευτικών συστημάτων και συνεργατικών χώρων που προτρέπουν τους μαθητές να φτάσουν τις μέγιστες δυνατότητές τους. Επιπλέον, με την κατανόηση και έπειτα με τη χρήση εργαλείων Τ.Ν. ενδυναμώνεται η ακαδημαϊκή έρευνα στο σύνολό της, με ένα δυναμικό και ευπροσάρμοστο υπολογιστικό περιβάλλον στο οποίο οι εμπλεκόμενοι μπορούν να εκτελέσουν την έρευνά τους χωρίς περιορισμούς (Netragaonkar, 2024).

2. Μελετώντας την Ταυτότητα μέσω Τεχνητής Νοημοσύνης

Πώς όμως μπορούμε να μελετήσουμε την έννοια της *Ταυτότητας* μέσω της Τ.Ν.; Για να διερευνήσουμε τον τρόπο που συντίθεται μια ταυτότητα, με τη βοήθεια θεατρικών τεχνικών και εργαλείων Τ.Ν., χρειάζεται πρωτίστως να ανατρέξουμε στα στοιχεία που την ορίζουν. Συνεπώς, ως ταυτότητα ορίζεται μια «ταμπέλα» που χρησιμοποιούμε για να καθορίσουμε, να περιγράψουμε και να τοποθετήσουμε τον εαυτό μας μέσα στην κοινωνία. Οι ταυτότητες περιγράφουν τα προσωπικά μας γνωρίσματα, από ποιους γινόμαστε αποδεκτοί και από ποιους όχι και με ποιες ομάδες ανθρώπων συνδεόμαστε. Οι ταυτότητες αναπτύσσονται σταδιακά και μέσα σε συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Όλοι έχουμε πολλαπλές ταυτότητες, οι οποίες διαφέρουν στη δυναμική και στην υπεροχή τους (Clayton, 2012). Η ταυτότητά μας δημιουργείται από την εικόνα που σχηματίζουμε για τον εαυτό μας και τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν τον χαρακτήρα μας. Κατά πόσο όμως η ταυτότητα και ο προσδιορισμός της είναι αποτέλεσμα μιας ανεπηρέαστης προσωπικής επιλογής και κατά πόσο αυτή σχηματίζεται, δημιουργείται και μεταβάλλεται από την κοινωνία και τις σχεσιακές ανατροφοδοτήσεις που έχουμε με αυτήν;

Όλοι κατέχουμε πολλαπλές ταυτότητες οι οποίες διαμορφώνονται και επηρεάζονται μέσα από την πληροφορία και τις εμπειρίες που προσλαμβάνουμε ως άτομα. Αυτές οι επιρροές αντιστοίχως, επηρεάζουν και διαμορφώνουν τις πράξεις μας, που με τις σειρά τους αντικατοπτρίζουν βαθύτερα την αιτιώδη σχέση μας με την ταυτότητα. Αναπτύσσοντας τον παραπάνω συλλογισμό, η ταυτότητα διαμορφώνει τις πράξεις μας και οι πράξεις μας διαμορφώνουν την ταυτότητα, σε μια άρρηκτα συνδεδεμένη και ανατροφοδοτούμενη σχέση. Επιπλέον, η ταυτότητα διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύουμε την εκάστοτε πληροφορία, καθώς και την συμπεριφορά ή τις συλλογικές δράσεις. (Krasny, 2020).

Κάποιες από τις ταυτότητες που κατέχουμε είναι επίκτητες και μπορούν να αλλάξουν με την πάροδο του χρόνου. Ως άτομα υιοθετούμε συγκεκριμένες ταυτότητες για να καλύψουμε ανάγκες, όπως για παράδειγμα η ανάγκη να «ανήκουμε» κάπου. Οι πληροφορίες που λαμβάνουμε γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας και ελέγχονται από τις ταυτότητες μας. Ανάλογα με την υπεροχή που έχει μια ταυτότητα σε ένα συγκεκριμένο αναπτυξιακό στάδιο της ζωής μας, διαμορφώνεται και η προτεραιότητα των επιλογών και των δράσεων που θα λάβουμε ως άτομα. Οι ταυτότητες που διαμορφώνουν ένα άτομο μπορούν, κατά περίπτωση, να χρησιμοποιηθούν αμυντικά ως αντίσταση σε εξωτερικές επιρροές και απειλές.

2.1. Μεταβλητές και αμετάβλητες μορφές ταυτότητας

Η έννοια της ταυτότητας βέβαια διαχωρίζεται σε ποικίλες βαθμίδες. Άλλες περισσότερο αμετάβλητες και εμφανείς και άλλες περισσότερο μεταβλητές και εσωτερικές. Σε κάθε περίπτωση όμως η έννοια της ταυτότητας δεν μπορεί να οριοθετηθεί με αυστηρό και μη ευέλικτο τρόπο. Καθώς η ταυτότητα μπορεί να περιέχει μια εμβέλεια μικρο-ταυτοτήτων που συνδέονται και ανατροφοδοτούνται συνεχώς· επηρεάζοντας ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, δηλαδή μια μικρο-ταυτότητα, μπορούμε έμμεσα και σταδιακά να ανατροφοδοτήσουμε και να μεταβάλουμε και τις υπόλοιπες ταυτότητες που αναπτύσσονται.

Παραδείγματα τύπων ταυτοτήτων σύμφωνα με το μοντέλο της Krasny που συνθέτουν τη συνολική ταυτότητα του ατόμου (Krasny, 2020):

- 1) Ατομική ταυτότητα: πώς ορίζουμε εμείς τον εαυτό μας
- 2) Κοινωνική ταυτότητα: διαστάσεις της προσωπικής μας εικόνας που πηγάζουν από κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες αντιλαμβανόμαστε ότι ανήκουμε
- 3) Ταυτότητα τόπου: ταυτότητα που συνδέεται με μνήμες, ιδέες, συμπεριφορές, και συναισθήματα που σχετίζονται με έναν τόπο και δράσεις που έχουν συμβεί σε αυτόν τον τόπο
- 4) Συλλογική ταυτότητα: ταυτότητα που εστιάζει στην σχέση μεταξύ μελών και συμβάλλει σε κοινωνικές ενέργειες και οργανώσεις
- 5) Πολιτική ταυτότητα: το αίσθημα διασύνδεσης με την κοινωνία και τα δικαιώματα και ευθύνες που σχετίζονται με αυτήν

2.2. Η έννοια της Ταυτότητας

Οι ταυτότητες είναι πολύ πιο δυναμικοί δείκτες συμπεριφοράς και συλλογικής δράσης από τη γνώση ή την ατομική στάση. Διαδραματίζουν μείζονα ρόλο στον καθορισμό των πληροφοριών και των αποφάσεων που ένα άτομο δέχεται και λαμβάνει (Krasny, 2020). Συνεπώς, μπορούν να επηρεάσουν ποια πληροφορία θα απορρίψουμε ή θα αφομοιώσουμε, στον βαθμό που καθορίζουν την συναισθηματική αντίδραση προς τον πομπό και το μήνυμα. Το παραπάνω προϋποθέτει την αποδοχή ή απόρριψη της λαμβάνουσας πληροφορίας, καθώς και την παράλληλη συνέργεια όλων των πολύ-ταυτοτήτων που μπορεί να διαθέτει ένα άτομο. Οι ταυτότητες επηρεάζουν τη συμπεριφορά και τις δράσεις μας. Επιπλέον, οι ταυτότητες φαίνεται να είναι περισσότερο δραστικοί δείκτες σε ένα ευρύτερο φάσμα συμπεριφορών, παρά συγκυριακών στάσεων που επικεντρώνονται σε μεμονωμένες και συγκεκριμένες συμπεριφορές. Αν αποτύχουμε να εντοπίσουμε και να συμπεριλάβουμε τις ταυτότητες του αποδέκτη, ελλοχεύει ο κίνδυνος να χρησιμοποιήσουμε ακατάλληλα μηνύματα, ακόμη και να προκαλέσουμε τον δέκτη σε περισσότερο μη συμπεριληπτικές συμπεριφορές, καθώς θα προσπαθήσει να προστατέψει τις μικρο-ταυτότητές του που νιώθει ότι κινδυνεύουν (Krasny, 2020).

Δημιουργώντας ευκαιρίες μέσα από προγράμματα, στα οποία οι συμμετέχοντες βιωματικά κατανοούν την έννοια των πολυ-ταυτοτήτων και πώς αλληλοεπηρεάζονται και ανατροφοδοτούνται, έχουμε περισσότερες ευκαιρίες να αναπτύξουμε ένα περιβάλλον συνειδητότητας, εξίσου του ατόμου και του συνόλου. Κατ' αυτό τον τρόπο διαμορφώνοντας ένα περιβάλλον συμπερίληψης, με κύριο γνώμονα την συναισθηματική ασφάλεια

του συμμετέχοντα μπορούμε να αναπτύξουμε και να ευαισθητοποιήσουμε τους συμμετέχοντες στην έννοια της ενσυναίσθησης.

Η ταυτότητα ενός ατόμου μπορεί να συμβάλει στην ατομική συμπεριφορά και στη συλλογική δράση επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο επεξεργαζόμαστε την πληροφορία· από το πώς βλέπουμε τους άλλους και την κοινωνική νόρμα σύμφωνα με την οποία έχουμε διαμορφωθεί, μέχρι την αναδιαμόρφωση των ίδιων των συμπεριφορών του ατόμου, ως αποτέλεσμα της ανατροφοδότησης που λαμβάνει το άτομο μέσω θετικών ή αρνητικών συναισθημάτων.

3. Η μελέτη της Ταυτότητας μέσω του Θεατρικού Χαρακτήρα

Μια διαδραστική και παιγνιώδη μέθοδο ανάλυσης της ταυτότητας αποτελεί η διερεύνηση του θεατρικού χαρακτήρα. Για να κατανοήσουμε τον τρόπο άντλησης της ταυτότητας μέσα από τον θεατρικό χαρακτήρα, πρέπει πρωτίστως να αναφερθούμε στο δραματικό κείμενο και τα στοιχεία που το καθιστούν, ένα είδος κειμένου ιδανικό προς επεξεργασία· μιας και μορφολογικά παραθέτει άμεσα τα αξιακά μηνύματα που φέρει στον πυρήνα του. Αυτό συμβαίνει γιατί το θεατρικό κείμενο αποτελεί ένα δυναμικό είδος κειμένου. Το θεατρικό κείμενο καθότι έχει γραφτεί για να παιχτεί, έχει κυρίαρχο το στοιχείο της προφορικότητας. Η προφορικότητα ενός κειμένου δε συνυποδηλώνει πως ένα κείμενο έχει γραφεί με προχειρότητα ή μειονεκτεί σε γλωσσικό επίπεδο, καθώς απορρίπτει εκτενείς περιγραφές, δευτερεύουσες προτάσεις και λοιπά στοιχεία αφηγηματικότητας που περιέχει ένα λογοτεχνικό είδος κειμένου. Τουναντίον, η προφορικότητα ενός δραματικού κειμένου εμπεριέχει δυναμισμό, αμεσότητα και βίωμα. Αποτελεί μια τεχνική που δηλώνει έλεγχο και κατανόηση της γλώσσας, απορρίπτοντας την περιττολογία και τη φλύαρη επεξήγηση και εστιάζοντας στο βάρος και στη δυναμική των απλών μερών του λόγου. (ρημάτων, των ουσιαστικών, των επιθέτων κ.ο.κ.). Τέτοια παραδείγματα κειμένων με έντονη προφορικότητα είναι αυτά που ανήκουν στη λαϊκή παράδοση (π.χ. το ιδιότυπο λογοτεχνικό είδος των λαϊκών παραμυθιών ή μύθων) αλλά και το δραματικό κείμενο. Η προφορικότητα εγκιβωτίζει το βασικό συστατικό που σχετίζεται άμεσα με τον διάλογο ως τη βασική ανθρώπινη διάδραση ανταλλαγής πληροφοριών, και αυτό το συστατικό είναι η *δράση* (Baldwin & Fleming, 2003). Η προφορικότητα ενός κειμένου αποτελεί δείκτη δράσης του δραματικού κειμένου. Κατά-δεικνύει την πληρότητα και κατ' επέκταση ετοιμότητα του δραματικού κειμένου να παρασταθεί. Η εγκιβωτισμένη δράση διαφαίνεται μέσα από τους διαλόγους των θεατρικών χαρακτήρων, οι οποίοι εμμέσως μεταδίδουν έντονα αξιακά μηνύματα προς τον αποδέκτη (θεατή/αναγνώστη). Η πληροφορία που συνυποδηλώνεται μέσα από την ίδια τη δράση περνάει στον αποδέκτη χωρίς την προφανή κατάδειξή της ή την περιττή ανάλυση της ίδιας της δράσης. Κατ' αυτό τον τρόπο ένα δραματικό κείμενο παραμένει «ανοιχτό» στον αποδέκτη να το προσλάβει και να το ερμηνεύσει όπως επιθυμεί.

3.1. Η προφορικότητα ως δείκτης δράσης στον θεατρικό χαρακτήρα

Συνεπώς, συμπεραίνουμε πως στο δραματικό κείμενο οι φορείς αυτών των μηνυμάτων είναι οι ίδιοι οι χαρακτήρες. Οι θεατρικοί χαρακτήρες είναι εκείνοι που φέρουν όλη τη δράση, τις συγκρούσεις και τα αξιακά μηνύματα, μέσα από την προφορικότητα των λόγων τους. Οι χαρακτήρες ενός θεατρικού έργου αποτελούν τους φορείς *μηνυμάτων* και *αξιών*. Μέσα από τα λόγια και τις δράσεις τους διαγράφεται το νοηματικό υπόβαθρο που καθορίζει τις πράξεις

τους και συνθέτει τον χαρακτήρα τους. Η σκιαγράφιση ενός θεατρικού χαρακτήρα γίνεται ενεργητικά κατά την εξέλιξη του έργου και ολοκληρώνεται με τη λήξη του, έμμεσα, μέσα από τον αναγνώστη/θεατή. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι θεατρικοί χαρακτήρες μπορεί να είναι είτε μονοδιάστατοι (με τις προθέσεις και την στάση τους σταθερές και προφανείς εξ αρχής), είτε πολυδιάστατοι (όπου το συναίσθημα του αναγνώστη/θεατή αμφιταλαντεύεται ακόμα και μετά τη λήξη του έργου). Αυτή η αρετή της «ανοιχτής ανάγνωσης» που παρέχει η επεξεργασία του δραματικού κειμένου αξιοποιείται μέσα στο θεατρικό εργαστήριο. Κατά τη διάρκεια του θεατρικού εργαστηρίου οι συμμετέχοντες/-ουσες κλήθηκαν να εντοπίσουν και να αναλύσουν τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν το δρων πρόσωπο. Τα στοιχεία που συνθέτουν τον ήρωα αντλούνται μέσα από τα λόγια και τις δράσεις του. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν προκύπτουν μόνο από τα λόγια του ίδιου του χαρακτήρα αλλά και από τις συγκρούσεις του με τους υπόλοιπους χαρακτήρες του έργου. Μια από τις τεχνικές που χρησιμοποιήθηκε για αυτό τον σκοπό στην τάξη ήταν η θεατρική τεχνική «περίγραμμα του ρόλου ή ρόλος στον τοίχο». Οι διδασκόμενοι/-ες με την καθοδήγηση του διδάσκοντα σχεδίασαν σε ένα χαρτί το περίγραμμα ενός ατόμου και στη συνέχεια κλήθηκαν να εντοπίσουν και να κατανεύουν τα εξωτερικά και εσωτερικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν αυτόν τον χαρακτήρα. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι διδασκόμενοι/-ες καταδύθηκαν βαθύτερα στη σκιαγράφιση του δρώντος προσώπου και κατανόησαν τα πολλαπλά επίπεδα που μπορούν να συνθέσουν έναν χαρακτήρα, και επομένως μια ταυτότητα.

Αναλύοντας τις δράσεις που συνθέτουν το περίγραμμα του ήρωα, κατανόησαν πως τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν μια ταυτότητα δεν είναι πάντα εμφανή αλλά πολλές φορές λανθάνοντα. Πως δεν είναι μόνο εξωτερικά, αλλά και εσωτερικά γνωρίσματα. Πως συντίθενται τόσο από εμάς τους ίδιους όσο και από την συναναστροφή μας με τους άλλους. Πως κάποια είναι εγγενή και αμετάβλητα και άλλα επίκτητα και μεταβλητά. Οι διδασκόμενοι προσεγγίζοντας έναν μυθοπλαστικό χαρακτήρα κατάφεραν να αποβάλουν ενδοιασμούς στο να αποδώσουν αρνητικά γνωρίσματα σε ένα πρόσωπο, κάτι που δεν θα ήταν το ίδιο εφικτό αν απευθύνονταν σε ένα φυσικό πρόσωπο. Επιπλέον, με στόχο τον εντοπισμό των χαρακτηριστικών της ταυτότητας του δραματικού προσώπου, μπήκαν και οι ίδιοι σε ρόλο. Μπαίνοντας σε ρόλο, οι μαθητές/-τριες κατάφεραν να αναπτύξουν έμμεσα την αξία της ενσυναίσθησης (Van de Water et al., 2015). Πέρα, λοιπόν, από τα πολλαπλά αξιακά μηνύματα που καλούνται να επεξεργαστούν, μέσα από τη διερεύνηση του θεατρικού χαρακτήρα, υποβάλλονται και οι ίδιοι σε μια κατάσταση «θεατρικής σύμβασης» και λαμβάνουν ενεργό συμμετοχικό ρόλο στην πλοκή του κειμένου. Πρόκειται για αυτή την κατάσταση σύμβασης, όπου ο κυριότερος δείκτης καθοδήγησης και κατανόησης των συνόλων και υποσυνόλων που διαμορφώνουν μια ταυτότητα ήταν για το παρόν εργαστήριο η ενσυναίσθηση. Μέσα από αυτή τη διαδικασία οι διδασκόμενοι/-ες κατανόησαν πως ένας χαρακτήρας αποτελεί απάνθισμα πολλαπλών χαρακτηριστικών. Αυτά τα χαρακτηριστικά δημιουργούν την ταυτότητα, η οποία αντιστοίχως είναι πολύ-επίπεδη και μεταβλητή.

3.2. Παράδειγμα εφαρμογής διερεύνησης της Ταυτότητας μέσω του Θεατρικού χαρακτήρα με τη χρήση του εργαλείου DALLÉ

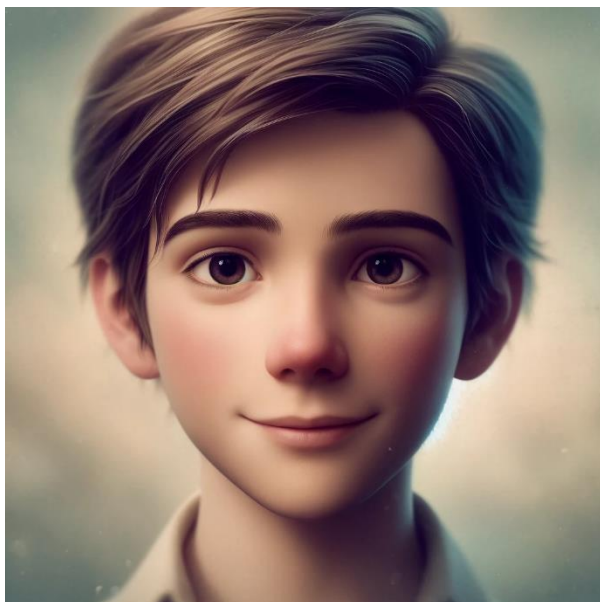
Μέσω του αποτελέσματος της διερεύνησης του θεατρικού χαρακτήρα και έχοντας εισαγάγει τους διδασκόμενους/-ες στη θεατρική σύμβαση, μέσα στην οποία ένιωσαν ασφάλεια να εκφραστούν ελεύθερα, αυθόρμητα και δημιουργικά, προχωρήσαμε στο επόμενο επίπεδο διερεύνησης της ταυτότητας. Στόχος του εργαστηρίου τέθηκε, εξ αρχής, η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και συνεπώς, της αποδοχής και της κατανόησης του διαφορετικού. Έχοντας αυτό κατά νου, εισαγάγαμε τη χρήση εργαλείου T.N. που ήρθε να αποσαφηνίσει και να σχηματοποιήσει τη διαδικασία διερεύνησης της ταυτότητας του δραματικού προσώπου. Στο πλαίσιο κατάκτησης ενός πολυαισθητηριακού περιβάλλοντος και λαμβάνοντας υπόψιν τη δύναμη της εικόνας ως βιωματικής διαδικασίας διδασκαλίας εισαγάγαμε το εργαλείο DALLÉ. Το DALLÉ είναι μια πλατφόρμα που παράγει εικόνες με βάση τα δεδομένα που του εισάγουμε. Μας δίνει την επιλογή να διαλέξουμε το είδος εικόνας που θέλουμε να μας αναπαραστήσει (πορτρέτο, τοπίο κ.ο.κ.). Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε πως όσο καλύτερα γνωρίζουμε την ορθή χρήση του εργαλείου T.N. τόσο καλύτερα αποτελέσματα θα παραχθούν. Συγκεκριμένα, όσο πιο αναλυτικά και με ακρίβεια δώσουμε την εντολή που επιθυμούμε να μας αναπαράγει το εργαλείο, αντιστοίχως θα λάβουμε το επιθυμητό αποτέλεσμα. Σε αυτό το σημείο, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί πως, μολονότι γνωρίζουμε και κατανοούμε τη σωστή χρήση του εργαλείου, για να διεκπεραιωθεί σωστά η άσκηση και να κατανοηθεί η ρευστότητα και η μεταβλητότητα της ταυτότητας από τους/τις διδασκόμενους/-ες, η οποία στηρίζεται στη διαφορετική οπτική των δραματικών προσώπων, δόθηκε η οδηγία στους/τις μαθητές/-τριες να περιοριστούν σε λίγες και απλές αναφορές ως προς τον χαρακτήρα που κλήθηκαν να διερευνήσουν. Ζητούμενο σε αυτή την άσκηση δεν ήταν να μας δώσει το εργαλείο την ακριβή αναπαράσταση της εικόνας του χαρακτήρα, αλλά μπερδεύοντάς το με ελλιπή στοιχεία να δούμε τις εσφαλμένες αναπαραστάσεις που μπορεί να μας δώσει ως αποτελέσματα.

Ως παράδειγμα, στο συγκεκριμένο εργαστήριο, χρησιμοποιήθηκε το κείμενο της Ζωρζ Σαρή – *Ο Φαντασμένος*. Οι διδασκόμενοι αφού διάβασαν και ανέλυσαν το κείμενο, διερεύνησαν μέσω θεατρικών τεχνικών τον χαρακτήρα του «Φαντασμένου». Παροτρύνθηκαν να δημιουργήσουν ένα «περίγραμμα ρόλου», όπου εσωτερικά του περιγράμματος τοποθέτησαν χαρακτηριστικά του ήρωα με τη γραμματική μορφή επιθέτων και ουσιαστικών που προσδιορίζουν τον τρόπο που βλέπει ο ίδιος ο ήρωας τον εαυτό του. Αντιστοίχως, εξωτερικά του περιγράμματος τοποθετήθηκαν με την ίδια γραμματική μορφή χαρακτηριστικά του ήρωα με τον τρόπο που τον βλέπουν οι άλλοι. Στη συνέχεια, ο διδάσκων παρότρυνε τους/-ις διδασκόμενους/-ες να εισαγάγουν στο εργαλείο T.N. κάποια από τα στοιχεία που συγκεντρώσαν από τη διερευνητική τους μέθοδο. Η χρήση συγκεκριμένων γραμματικών τύπων επιλέχθηκε, αφενός για την ομαλή διεκπεραίωση της άσκησης, αφετέρου για την κατανόηση των γραμματικών τύπων και το συμβολικό φορτίο που φέρουν οι ίδιες οι λέξεις, χωρίς να υπάρχει αναγκαία περιγραφή. Όσο πιο ευσύνοπτη και συγκεκριμένη η περιγραφή που εισάγεται στο εργαλείο T.N. τόσο ακριβέστερα τα αποτελέσματα. Σύμφωνα με τα παραπάνω εισαγάγαμε με τους/-ις μαθητές/-τριες στο εργαλείο DALLÉ συγκεκριμένες πληροφορίες που προσδιορίζουν τόσο αμετάβλητα όσο και μεταβλητά στοιχεία της ταυτότητας του θεατρικού χαρακτήρα και δημιουργήσαμε δυο αντίστοιχες εικόνες.

- Στην πρώτη εικόνα δώσαμε την εντολή «αγόρι, μικρό, μεγάλη μύτη, αλαζόνας»

- Στη δεύτερη εικόνα δώσαμε την εντολή «αγόρι, μικρό, κανονική μύτη, θαρραλέο, ερωτευμένο»

Στην εντολή του εργαλείου δεν δώσαμε χαρακτηριστικά που να προσδιορίζουν την καταγωγή, τη θρησκεία, την εθνικότητα κ.λπ. Αρχικά, διότι δεν προσδιορίζονται από το ίδιο το κείμενο, αλλά κυρίως γιατί θελήσαμε να αφήσουμε ανοιχτή την ερμηνεία και τα αποτελέσματα που θα αποκομίζαμε από το εργαλείο T.N. Με τα αποτελέσματα που προέκυψαν συζητήσαμε μαζί με τους διδασκόμενους τις πιθανές εκδοχές που προέκυψαν.

3.3. «Εγώ ή άλλος;» Συζητώντας τα αποτελέσματα του εργαλείου DALLE

Οι συγκεκριμένες φωτογραφίες δημιούργησαν τροφή για σκέψη και πολλαπλά ερωτήματα, τα οποία οδήγησαν σε μια εποικοδομητική συζήτηση, για τον τρόπο που βλέπουμε εμείς τον εαυτό μας και τον τρόπο που μας βλέπουν οι άλλοι. Για το πώς, παραδείγματος χάριν, τα κυρίαρχα αμετάβλητα στοιχεία της εξωτερικής μας εμφάνισης, μας προσδίδουν χαρακτηριστικές ιδιότητες που μπορούν να επηρεάσουν την αντιμετώπισή μας από τους άλλους. Αλλά αντιστοίχως, πώς μεταβλητά και συγκυριακά χαρακτηριστικά, μπορούν να επηρεάσουν την απεικόνιση της ταυτότητάς μας.

Σε συνέχεια της άσκησης, οι διδασκόμενοι/-ες ρωτήθηκαν τη δική τους φανταστική απεικόνιση της ταυτότητας του «Φαντασμένου», καθώς και τους λόγους που συνειρμικά οδηγήθηκαν σε αυτή την απεικόνιση. Φυσικά οι απαντήσεις που λάβαμε από τους/-ες διδασκόμενους/-ες μεταβάλλονται εξίσου από την εικόνα της δικής τους ταυτότητας (ατομική ταυτότητα), όσο και από τις εικόνες και τα βιώματα που συνθέτουν τα μεταβλητά στοιχεία της ταυτότητάς τους (κοινωνική ταυτότητα, ταυτότητα τύπου, συλλογική ταυτότητα). Η συζήτηση οδήγησε σε γόνιμο διάλογο μεταξύ διδασκόμενων και διδάσκοντα για τις πολλαπλές ταυτότητες που κατέχει ένα άτομο και τα στερεότυπα που αναπτύσσονται γύρω από τα πάγια, αμετάβλητα στοιχεία της ταυτότητας ενός ατόμου, όπως η εξωτερική εμφάνιση, τα οποία ασυνείδητα μπορεί να επηρεάσουν και να διαμορφώσουν τα μεταβλητά και συγκυριακά στοιχεία που συνθέτουν ένα χαρακτήρα.

Τα αποτελέσματα του εργαλείου DALL-E, ήγειραν πολλαπλά ευαίσθητα θέματα συζήτησης, τα οποία με τη σειρά τους οδήγησαν σε εργαστήριο δημιουργικής γραφής για τη δημιουργία της δικής τους εκδοχής της ιστορίας και τα χαρακτηριστικά που οι διδασκόμενοι θα έδιναν στον χαρακτήρα του «Φαντασμένου».

Στην περίπτωση του ήρωα μας, που είχε μεγαλώσει σε έναν μικρόκοσμο, στον οποίο το χαρακτηριστικό της εξωτερικής του εμφάνισης «η πολύ μεγάλη μύτη» θεωρούνταν το φυσιολογικό και αντίστοιχα όσοι είχαν μικρή μύτη χλευάζονταν, μας υποδεικνύει, πως ο ήρωας μεγάλωσε, χωρίς να έχει αντίληψη της διαφορετικότητάς του. Μόνο όταν γνωρίζει το κορίτσι που στη συνέχεια ερωτεύεται, το οποίο αντίστοιχα έχει πολύ «μικρή» μύτη, κάτι που για τη δική του πραγματικότητα θεωρείται ένα διαφορετικό χαρακτηριστικό και που στον δικό του πλαστό μικρόκοσμο χαρακτηρίζεται ως «άσχημο», μόνο τότε έρχεται αντιμέτωπος με την εικόνα του και το τι σημαίνει να είσαι διαφορετικός. Η ίδια η στάση του ήρωα, που διαπλάθει ένα μεγάλο κομμάτι της συνολικής του ταυτότητας, και μετέπειτα η κατάρριψή της, που επέρχεται με την μεταβολή της συναισθηματικής του κατάστασης· εισήγαγε τους/-ες διδασκόμενους/-ες τόσο στην αξία της ενσυναίσθησης, όσο και στην έννοια της συμπερίληψης.

Τέθηκαν πολλά ερωτήματα για το τι μπορεί να σημαίνει *κανονικότητα* και τους τρόπους που αυτή η *κανονικότητα* διαμορφώνεται ανάλογα με τον ιδεατό μικρόκοσμο του καθενός. Αντιστοίχως, συζητήθηκε κατά πόσο αυτή η *κανονικότητα* έρχεται αντιμέτωπη με το αίσθημα της ασφάλειας που έχουμε δημιουργήσει για τον εαυτό μας, καθώς και την ωρίμανση του χαρακτήρα μας όταν το αίσθημα ασφάλειας που νιώθουμε καταρρίπτεται. Η ταυτότητα του ατόμου μεταβάλλεται και διαπλάθεται συνεχώς, με τον ίδιο τρόπο που μπορεί να αναπτύσσεται και να εξελίσσεται ένα εργαλείο T.N., μέσω της ανατροφοδότησης. Μέσα από μια σειρά σταθερών ανατροφοδοτήσεων που πηγάζουν από την συναναστροφή μας με το κοινωνικό σύνολο, εγείρεται το αίσθημα της ενσυναίσθησης και της συμπερίληψης. Χρησιμοποιώντας ένα εργαλείο T.N. οι διδασκόμενοι/-ες έθεσαν

ερωτήματα για το πώς παρουσιάζει η Τ.Ν. κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Κατά πόσο παρεκκλίνει ή όχι από την κατάρριψη στερεοτυπικών περιγραφών. Συγκεκριμένα, ένας διδασκόμενος έθεσε τον προβληματισμό ότι το εργαλείο προσέδωσε συγκεκριμένα στοιχεία που παραπέμπουν σε πιθανές προελεύσεις του ήρωα, παραθέτοντας τον προβληματισμό του για το εργαλείο με τον εξής τρόπο: «εγώ δεν φαντάστηκα ποτέ έτσι τον ήρωά μου». Οι διδασκόμενοι, φυσικά, κατανόησαν πως το εργαλείο Τ.Ν. βασίζεται στην τυχαία ανάσυρση δεδομένων από μια τεράστια πηγή πληροφοριών. Ακόμη, πως όσο περισσότερα στοιχεία τού προσθέτουμε τόσο πιο συγκεκριμένη γίνεται η απεικόνιση/οπτικοποίηση της πληροφορίας. Επιπλέον, κατανόησαν πως το εργαλείο μπορεί να απεικονίσει χαρακτηριστικά της ταυτότητας που βασίζονται σε εξωτερικά γνωρίσματα και σε συναισθήματα (χαρά, λύπη, έκπληξη κ.ο.κ.) αλλά δεν μπορεί να απεικονίσει επαρκώς χαρακτηριστικά που βασίζονται σε περισσότερο αφηρημένες και διφορούμενες έννοιες. Τέλος, κατανόησαν πως τα εργαλεία Τ.Ν. είναι ενεργά εργαλεία που ανατροφοδοτούνται συνεχώς, επομένως εξελίσσονται και βελτιώνονται με την πάροδο του χρόνου.

Συνοψίζοντας, με το τέλος του Εργαστηρίου όλοι οι συμμετέχοντες έφυγαν με πολλά ερωτήματα για περαιτέρω επεξεργασία, κάτι που κρίνεται ως επιτυχία σε μια σύγχρονη παιδαγωγική προσέγγιση, καθώς η ενσυνειδητότητα που παρέχει ο κριτικός προβληματισμός είναι βασικό βήμα κατανόησης του εαυτού και -εν συνεχεία- του συνόλου. Κατ' αυτό τον τρόπο η αντιληπτική ικανότητα, η κριτική εμβάθυνση και η κατάκτηση της γλώσσας (τόσο γραμματικά όσο και νοηματικά) γίνονται μια κοινωνικο-πολιτισμική πρακτική, όπως είθισται να συμβαίνει σε τέτοια πολυμορφικά και πολυτροπικά περιβάλλοντα (Baynham, 2002). Μέσα από τον συνδυασμό θεάτρου, δημιουργικής γραφής και Τεχνητής Νοημοσύνης επιτυγχάνεται ένα περιβάλλον πολυγραμματισμών. Η μάθηση προσλαμβάνεται πολυαισθητηριακά μέσα από τη συνέργεια της σωματικότητας του θεάτρου, της παραγωγικής σκέψης που καλλιεργείται από τη δημιουργική γραφή και της περιπτωσιακής ανατροφοδότησης μέσα από εργαλεία Τεχνητής Νοημοσύνης. Όπως μετά τη λήξη μιας θεατρικής παράστασης ο θεατής φεύγει διερωτώμενος για όλες τις αξίες και τα μηνύματα του έργου, έτσι και μετά τη λήξη ενός εργαστηρίου, που έχει θέσει ως στόχο την αφύπνιση της ενσυναίσθησης, ο/η συμμετέχων/-ουσα εισάγεται σε μια διαδικασία εσωτερικής αυτο-κριτικής, αναπροσδιορισμού και αναδημιουργίας των στοιχείων που συνθέτουν τη δική του/-ης ταυτότητα.

Βιβλιογραφία

- Baldwin, P. Fleming, K. (2003). *Teaching Literacy through Drama. Creative approaches*. RoutledgeFalmer
- Baynham. M. (2002). *Πρακτικές Γραμματισμού*. Αραποπούλου, Μ. (μτφρ). Μεταίχμιο
- Caeiro-Rodríguez, M., Collado-Ruiz, D., Sánchez-Romero, J. L., Colomo-Palacios, R., & Arcilla-Ruiz, A. (2021). Teaching Soft Skills in Engineering Education: An European Perspective. *IEEE Access*, 9, 29222-29242. doi: 10.1109/ACCESS.2021.3059516
- Clayton, S. D. (2012). Environment and identity. In S. D. Clayton (Ed.), *The Oxford handbook of environmental and conservation psychology* (pp.164–180). Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199733026.013.0010>

- Ζωρζ, Σ. Καρακώστα, Μ. (2013). *Ο Φαντασμένος και άλλα παραμύθια*. Πατάκης
- Kayyali, M. (2024). Future Possibilities and Challenges of AI in Education. *Transforming Education With Generative AI: Prompt Engineering and Synthetic Content Creation* (pp. 118-136). IGI Global. doi: 10.4018/979-8-3693-1351-0.ch006
- Krasny, E. M. (2020). Identity. *Advancing Environmental Education Practice* (pp.149-159). Cornell University Press, Comstock Publishing Associates
- Netragaonkar, D Y. (2024). Artificial Intelligence (AI) in Higher Education. *21st Century Tech Trends: Higher Education* (pp. 25-36). Amitesh Publishers & Company Pune.
- Nguyen, D. N. (2023). Exploring the role of AI in education. *London Journal of Social Sciences* (No.6. pp. 84-95). <https://doi.org/10.31039/ljss.2023.6.108>
- Van de Water, M. McAvoy, M. Hunt, K. (2015). *Drama and Education. Performance Methodologies for teaching and learning*. Routledge.